

798

विषयताविचारः

Vi'shayta vi'char-

109 / 3 B

पट्टविष्ट ५ च २ विशेषक ३

विष्टः श्रीगणेशाय नमः । विषयता च स्वरूपसंबंधविशेषो ज्ञानादीनां विषयेन त्वतिरिक्ता मानाभावादिनिष्ठाः सिद्धसत्ता तथा
 १ हि । विषयतायाः ज्ञानस्वरूपत्वे घटवद्भूतलमित्यादिज्ञाननिरूपितानां घटभूतलादिवृत्तिविषयतां नो अभेदाप्युक्तानां दृश्यानां ज्ञानानंत
 रं घटप्रकारकभूतलविशेषकज्ञानविहितमित्यादिप्रतीतिवत् भूतलाप्रकारकज्ञानवानहमिति प्रत्यक्षसंगः । घटनिष्ठप्रकारता
 रव्यतज्ज्ञानरूपविषयताया एव भूतलवृत्तिस्वात् । एवं घटपुटा विद्यादिसमूहलंबनत्वयो ममत्वापत्तिश्च । घटनिष्ठतज्ज्ञान
 नरूपविशेषताया घटनिष्ठत्वप्रकारतानिरूपितं तज्ज्ञानरूपविशेषतायाभिन्नतया तादृशज्ञानस्य घट
 त्वेव भूतलसंयोगात्प्रकारतानिरूपितपट्टनिष्ठविशेषताशालित्वात् । विषयस्वरूपत्वे घटभूतलसंयोगात्प्रकारकसमूहालं
 बनीयघटनिष्ठविषयतालां घटवद्भूतलमित्यादिविनिर्वाहनिरूपितघटादिभूतलसंयोगात्प्रकारकसमूहालं
 लक्षणातया समूहालंबनविनिर्वाहबुधोर्वैलक्षण्यानुपपत्तेः । न च विनिर्वाहज्ञाने संबंधसंबंधोपधिको भासते । न तु समूहालं
 बनेत्यतएव वैलक्षण्यामुक्तं सत्यतश्चित्वात्म्यम् । संबंधसंबंधमादायापि समूहालंबनसंभवात् । तस्मात्ज्ञानविषयाभ्यामतिरिक्तमे
 व विषयत्रयमनन्यगत्यास्वीकरणीयम् । न च विषयताया विषये ज्ञाने च निरूपकत्वेन वर्तते इति एतेन विषयि त्रयमपि व्याख्यातम् । न च

पर

त्र

घटत्व
 चकार
 श्रु
 तात
 एम
 १

ता १

त्वा

विषयप्रतियोगित्वमेवविषयित्वमस्तु किंतस्यातिरिक्तस्वीकारेणोतिवाच्यमविषयित्वमेवतिरिक्तमतिप्रतियोगित्ववि
 षयत्वमित्यस्यापिबहुशक्यत्वात्तस्माद्विनिर्गमनाविरहादुभयमेवातिरिक्तं। विषयत्वादिकंतुविषयभेदेनभिद्यते। अन्यथाघट
 वदूतलमित्यादिज्ञानीयघटभूतत्वादिविषयतानांघटपटावित्यादिज्ञानीयघटपटूदिविषयतानांभेदप्रसंगेनपूर्वोक्तानुपपत्तिस्त
 इवस्थात्। नतुज्ञानव्यक्तिभेदादेः। मानाभावात्। तच्चद्विविधैः विषयत्वा निरूपितं तन्निरूपितं च। तत्र निर्विकल्पकनिरूपितविषयता
 विषयत्वा निरूपिता। निर्विकल्पकी पञ्चदश्यादिविषयतायाः घटादिविषयता निरूपितत्वे मानावात्। विशिष्टबुद्धि विषयता च विष
 यंतरनिरूपिता। प्रकारताससर्गता विनोष्यता रूपाणां तासंपरस्परनिरूप्यनिरूपकभावसत्त्वात्। अन्यथा घटवदूतलं पर्वतौ व
 हिमान् इत्याकारकज्ञानविषयत्वात् घटवानुपर्वतो व हिमदूतलं इत्याकारकज्ञानविषयताया वैलक्षण्यप्रसंगात्। मन्म
 ते प्रथमे घटप्रकारत्वं भूतलविनोष्यत्वं योर्वह्नुप्रकारत्वं पर्वतविनोष्यत्वं योश्च परस्परनिरूप्यनिरूपकभावः द्वितीये च व
 हिप्रकारत्वं भूतलविनोष्यत्वं योर्ध्वप्रकारत्वं पर्वतविनोष्यत्वं योरिति वैलक्षण्योपापपत्तिः। एवं च घटवदूतलं घटवानुपर्व
 त इत्याकारकसमूहात्वं बने घट इत्येकप्रकारनिष्ठप्रकारताया यिभूतलपर्वतादिविनोष्यभेदेन घटवदूतलं परस्पर
 रिसमूहात्वं बने च भूतलाद्यैकैकनिष्ठविनोष्यतापि घटपटादिभेदेन भेदो बोध्यः। उभयविनोष्यता निरूपितं प्रकार

ता १ म १

प्रकार ॥ म २

त्वस्य

किं

म

वा

लत्वा ६ द

विद्यः

२

तायां ३ भयप्रकारतानिरूपितत्वस्यैकविशेषतायां स्वीकारे तादृशसमूहालंबनाद्यवतिरिक्तविषयता कल्पनप्रसंगता
मत्तने घटवद्भूतलमि साधाकारकज्ञानीयप्रत्येकविशेषतानिरूपितप्रकारताभ्यां प्रत्येकप्रकारतानिरूपितविशेषताभ्यामेवे
पपक्षेः समूहालंबने प्रकारताभेदे विशेषताभेदे घटवद्भूतलं पटवच्चैति समूहालंबनादेकत्रयमिति रीत्या एकधर्मिणाना
नो वैशिष्ट्यावगाहि घटवद्भूतलं पटवदिति आकारकज्ञानस्यावैलक्षण्यप्रसंगः। मम तु समूहालंबने प्रकारताभेदेन विशेष
ताभेदेन त्वेकत्रयमिति रीत्या तादृशबोध इति समूहालंबनतस्तस्य वैलक्षण्योपापपत्तिरिति। विशेषतः प्रकारत्वं च द्विविधं
। किंविदुर्मावद्विन्नं निरवद्विन्नं वल्लव किंविदुर्मावद्विन्नं विशेषताभूतत्वाद्येकविशेषताविशिष्टे घटादिरूपापरधर्मवै
शिष्ट्यावगाहिज्ञाने। तत्र घटादिप्रकारतानिरूपितभूतत्वादिविशेषतायां भूतलत्वावद्विन्नत्वात् अथवा केवलमेकत्रय
मिति रीत्या गुणमयवैशिष्ट्यावगाहिने भूतलं घटवदिति ज्ञानात् तस्य वैलक्षण्यपानुपपत्तेः। किंविदुर्मावद्विन्नप्रकारता च विशिष्टनिरू
पितवैशिष्ट्यावगाहि घटवदित्याकारकज्ञानी तत्र घटादिप्रकारतायां घटत्वाद्यवद्विन्नत्वात्। अथवा केवलं विशेषविशेषता
त्रापि विशेषांतरमित्येवरीत्या घटपटत्वाद्यवगाहिनस्तथाविधज्ञानादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य वैलक्षण्यपानुपपत्तिः। प्रपंचितं चेद

शौ

घ

राम
२

विशिष्ट १ माय धाम तलत्वावधि न विरुद्धं निरूपितत्वं १ दिनिष्ट

विद्यः तलं मित्रादौ च भूतत्वावधि न विरुद्धं निरूपितत्वं १ दिनिष्ट
३ धीं वधि न विरुद्धं निरूपितत्वं १ दिनिष्ट
न ४ चत्वा भूतत्वावधि न विरुद्धं निरूपितत्वं १ दिनिष्ट
न ५ चत्वा भूतत्वावधि न विरुद्धं निरूपितत्वं १ दिनिष्ट
न ६ चत्वा भूतत्वावधि न विरुद्धं निरूपितत्वं १ दिनिष्ट
न ७ चत्वा भूतत्वावधि न विरुद्धं निरूपितत्वं १ दिनिष्ट
न ८ चत्वा भूतत्वावधि न विरुद्धं निरूपितत्वं १ दिनिष्ट
न ९ चत्वा भूतत्वावधि न विरुद्धं निरूपितत्वं १ दिनिष्ट
न १० चत्वा भूतत्वावधि न विरुद्धं निरूपितत्वं १ दिनिष्ट

तात्त्विकवत्तदवधि १ शिप्र प्रकारतात्त्व

अरु विरुद्धं निरूपितत्वं १ दिनिष्ट

विशिष्ट १ माय धाम तलत्वावधि न विरुद्धः निरूपितत्वं १ दिनिष्ट

विषयः तलत्वं मित्यादौ च भूतत्वावधि न विरुद्धः तलत्वं प्रकृतानामित्यनुपगमेन तद्वैलक्षण्योपपत्तेः अवच्छेदकत्वमपि द्विवि-
धं। अथ वच्छिन्नं निरवच्छिन्नं च। तत्रावच्छिन्नमवच्छेदकत्वं जातिमद्यत्वात्। तत्र भूतलत्वं विशेष्यतावच्छेदकताया जातिस्वाधवच्छि-
न्नत्वात्। भूतलं घटवदित्यादौ च भूतलत्वादिनिष्ठ विशेष्यतावच्छेदकत्वादिकं निरवच्छिन्नमिति। एवमवच्छेदकता निरूपिता
नवच्छेदकत्वादि कमपि व्याख्यातम्। अवच्छेदकतावच्छेदकत्वे आवच्छेदको रोचि नो घृणाता पुनमेवेति तद्वैलक्षण्यम्। विषयतावच्छि-
न्नादिभेदेनानुगतानां सामान्यविषयता त्वमप्यतिरिक्तमास्येयम्॥ अतथा घटो ज्ञानविषयः पटो ज्ञानविषयः इत्याकारिकाया
अनुगतरप्रतीतेरुपपत्तेः। घटत्वादिविषयबुद्धिस्त्वावच्छिन्नं यन्निघटत्वादिविषयकज्ञानत्वादिनाहेतुत्वादिविषयबुद्धिस्तदवच्छिन्न-
प्रतिघटत्वादिविषयकज्ञानत्वादिनाहेतुत्वा अनुपपत्तेश्चावच्छेदकत्वं केषां विषयतानामेकप्रकारतादिविरोधो यथा
विषयेभेदेनानाविधतया कारणातावच्छेदकाननुगमेन व्यभिचारप्रसङ्गः। एवं विषयतात्ववद्वैतान्तरावच्छेदकप्रकार-
ता विशेष्यतात्वादिकं अनुगतप्रतीतिवत्त्वाहेतिरिक्तमुपगतव्यमस्य तत्त्वपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविरोधकवत्त्वा घट-
मिति स्वावच्छिन्नं प्रतिपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविरोधकानिरूपितवद्वैत्याप्यधर्मादिप्रकारता शालिज्ञानत्वादिना अनु-
तात्ववत्त्वादवच्छेदः १ शिप्र प्रकारतात्वः अरविनन्दनदेव गणेशदेव गणेशदेव गणेशदेव

तदं

मधि कर्ममत्रादितो विशेषणतापन्नस्यैव तन्निष्ठविषयतावच्छेदकत्वमित्युक्तं बोध्याम् । न च मावच्छिन्नविषयतावनतत्त्वमप्रका
रता निरूपिता । तस्यास्तथा त्वेमानाभावात् । तच्चेवं भूतलं घटवदित्यादिज्ञानानां भूतलत्वादप्रकारतानिरूपितविशेषणतात्तालि
त्वानुपपत्तिरिति च मू । केवलमेव कत्रद्यमितिशिष्याभूतलत्वाघटवैशिष्ट्यावगाहितानां भूतलत्वा घनवच्छिन्नभूतलत्वा
दिप्रकारतानिरूपितविशेषणतानियामकसामग्र्याऽपि तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यकाले सत्तात्रस्य तादृशविषयताशालित्वस्यावश्य
कत्वात् तत्तत्तथा त्वोपपत्तेः । वस्तुतस्तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधविचारे निरवच्छिन्नविषयताद्येनामखिलविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसा
धारणस्यैव तत्तात्तादृशविशेषणताभूतलत्वादिप्रकारतानिरूपितविशेषणताशक्तिवोपपत्तये भूतलत्वाघव
च्छिन्नविशेषणताया एव तद्वैकारतानिरूपितत्वे स्वीकरणीयम् । अथैवं तादृशज्ञानस्य भूतलत्वप्रकारतानिरूपितभूतलत्वाघवच्छि
न्नविशेषणताशालित्वाभूतलत्वादिविशिष्टभूतलत्वादिवैशिष्ट्यावगाहितो भूतलभूतलमित्याकारकज्ञानस्यैव लक्षणानुपपत्त्या ता
दृशज्ञानानंतरं भूतलत्वं विशिष्टभूतलत्वं वैशिष्ट्यावगाहिस्मरणापत्तिरिति चेन्न घटवद्भूतलमित्याद्याकारकज्ञानीयभूतलविशेषणता
पाभूतलत्वप्रकारतानिरूप्यतेपितस्याभूतत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टविशेषणतात्वेन न तन्निर्दिश्यते । किंतु भूतलविशेषणतात्वेन भूतलं भूत

ल

चप्र

ज्ञानात् भूतलं घटवत् इति

निरूपिता ५

मुत्तम २

पा २

निरूपिता

नु

गत

मेन हेतुत्वकल्पनमुपपद्यते। अन्यथा तत्तद्मादिभेदमिच्छानोप्रकारत्वादीनां अननुगमेव तदनुपपत्तेः प्रकाशनात्कवि
शेषतात्वाधिकं तु नमिथो विरुद्धं। घटवद्भूतनिमित्तादिज्ञाने घटत्वादिप्रकारतानिरूपितघटादिति हविरोष्यताया एव
भूतलादिनिष्ठविशेषतानिरूपितप्रकारनारूपतया तत्र विरोष्यतात्वप्रकारतत्त्वयोः समावेनानुपपत्ततादृशप्रका
रताविशेषतयोर्भेदे घटवद्भूतलद्रव्यवद्भूतलघटश्चेति ज्ञानयोर्वैलक्षण्यानुपपत्तेः। उभयत्रैव घटत्वप्रकार
तानिरूपितव्यत्यप्रकारताया घटविशेषताया घटप्रकारतानिरूपितविरोष्यतानिरूपितप्रकारत्वाभिन्ना
इवत्यप्रकारतानिरूपितविशेषचतस्रिन्ना। द्वितीयवद्व्यत्यप्रकारतानिरूपितघटविरोष्यताभूतत्वविशेषता
स्वपुरुषनिरूपितप्रकारत्वाभिन्ना घटत्वप्रकारतानिरूपितविरोष्यताचतस्रिन्ना नशतिवैलक्षण्योपापपत्तिः। एवं
रक्तदंडवान्पुरुषइति ज्ञाने रक्तत्वप्रकारतानिरूपितदंडत्ववच्छिन्नविरोष्यता एव पुरुषनिष्ठविशेषतानिरूपितप्रकार
तारूपावतद्वेदेवरक्तोदंडोदंडवान्पुरुषइति समूहो लब्धनामोदृशविशिष्टबुद्धेर्वैलक्षण्यानुपपत्तेः। उभयत्रैव रक्तत्वम
कारतानिरूपितदंडविरोष्यताया दंडप्रकारतानिरूपितपुरुषविशेषताया सत्कातकेचित्तु विषयाप्रकारतावत्
निरूपितभूतलविरोष्यताया सत्त्वमते च प्रपञ्चे घटत्वप्रकारतानिरूपिता घटविरोष्यताभूतल
विरोष्यताया स्वसत्त्वात्

ताया

ताये

ता

शा

वि

शो

त

गवि रं

॥ नवदिग्दिकीवृद्धि न विशेष्य ॥

त

विष
४

नत्रतस
वा

उदेत्यन्तविधेर्वैतरेपिविषयविधौ ~~कृतमिति~~ ~~रूपितप्रकार~~ ~~सर्वत्र~~ ~~विधेयता~~ ~~तत्त्वमेवोद्देश्यमात्रादत्रविशेष्यतानि~~
रूपितप्रकारत्वमेवविधेयत्वमस्त्विति योरतिरिक्तत्वस्वीकारेणेति वाच्यमन्तथासतिवहिमान्पर्वतो घटवात्स्य
दिवोदधस्यापिपर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवद्वादि विधेयताशालित्वात्। पर्वतो बहिमानित्याकारकानुमित्यनर
मिवतादृशानुमित्यनंतरमपिषपर्वतेव हिमन्तुमिनामीत्याकारकानुमित्यवसायापत्तेः ॥ मन्मतेतादृशज्ञानमा
वज्ञायाः पर्वतादिविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावित्तद्वारायाः पर्वतनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितवद्वादि विधेयताया
एवतादृशानुव्यवसायविषयत्वाभ्युपगमादेवतादृशानुव्यवसायापत्तिसंभवात् ॥ अथपर्वतविशेष्यकवह्निप्रक
रकानुमितित्वमेवतादृशानुव्यवसायविषयः। विषयतासंबन्धेन तादृशानुव्यवसायप्रतिपर्वतविशेष्यकवह्निव्याप
वज्ञाज्ञानतन्मातुमितित्वेन तादात्म्यस्यासत्तोहेतुत्वोपगमेन नैहिमान्पर्वतो घटवानित्याकारकानुमित्यनंतरं तथा
विधातुव्यवसायापत्तिरिति किं अतिरिक्तविधेयतया भवतादृशगुरुधर्मावच्छिन्नस्य तादृशहेतुत्वकल्पनापेक्षया पर्व
तविशेष्यतानिरूपितवह्निविधेयताकानुमितित्वेन तदेतत्त्वकल्पनेनाद्यवादतिरिक्तविधेयतासंस्पृतीति वाच्यम् ॥

य २ न

व
राम
४

लाघवमात्रेणतिरिक्तविषयतासिद्धौधूमपराभर्शादिजन्यतावच्छेदकतयापिविलक्षणविषयतासिद्धिप्र
संगात्तत्त्वविषयतायास्तज्जन्यतावच्छेदकत्वेतस्यालोकलिंगकानुमितिसाधारणतयातत्रव्यभिचारवोर
णयाव्यवहितोत्तरत्वस्यकार्यतावच्छेदककोटोप्रवेशेतिगौरवम्।अथातिरिक्तविधेयतानन्युपगमेसिद्धौ
नावजन्यतावच्छेदकंदुर्वचंतथाहि।पर्वतोवद्विमान् इत्यादिसिद्धनावस्यजन्यतावच्छेदकनतावत्पर्वतत्वा
वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवद्विप्रकारकानुमितित्वंवद्विमान्पर्वतोयिदवान् इत्येतादृशानुमितौव्यभिचा
रात्तानापिपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकवद्विद्व्याप्यवन्नाज्ञानज्ञानानुमितित्वंवद्विद्व्याप्यधूमवान्पर्वतो घटव्याप्य
वाश्रेयाकारकसमूहात्तंनजन्यायांतथाविधानुमितौव्यभिचारादितिचेन्न।वद्वित्वोन्यधर्मावच्छिन्नप्रकारत्वात्त
निरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकानुमितित्वस्यैवपर्वतोवद्विमानित्येतादृशसिद्धनावजन्यतावच्छेदकत्वस्वीका
रात् वद्विमानपर्वतोघटवान् इत्याद्याकारानुमितिविशेष्यतायावद्वित्वान्नघटत्वादवच्छिन्नप्रकारतानिरूपित
त्वेनव्यभिचारानवकाशात् एवमपिवद्विमन्पर्वतवान् इत्याद्याकारानुमितौव्यभिचारोद्वारंस्तादृशानुमितिवि
शेष्यतायावद्वित्वान्यधर्मावच्छिन्नप्रकारत्वात्तानिरूपितत्वादितिवाच्यंतादृशसुखविशेष्यतायाएवनिवेशनीयत्वात्।

ता
५

च ४ घ ३ ४

नचेतदपेक्षयापर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यता निरूपितावच्छिन्नाविधेयतायातादृशसिद्धतावजन्यतावच्छेदकत्वे
लाघवाजसिद्धिरिति वाच्यं। लाघवेनातिरिक्तविषयतासिद्धेः प्रागेव निरस्तत्वादिति चेन्मैवं अतिरिक्तविधेयतान
नुपगमेव क्रिन्नानुमितो मिति प्रतीतेरनुमिति निष्ठेव क्रिप्रकारत्वाभावश्चात्मनिष्ठवक्रिप्रकारकानुमितित्वा
वच्छिन्नाभावोवाविषयोवाच्यः। तथा च क्रिमान्पर्वतोपटवानवक्रिमत्पर्वतवान्देशा इत्याद्यनुमितिकाले
तथाप्रतीत्यनुदयत्रसंगस्तादृशानुमितौवक्रिप्रकारत्वाभावस्य आत्मनिवतथाविधौमितेत्वावच्छिन्नाभा
वस्यासत्तात् ममतुवक्रिविधेयकत्वाभावस्यानुमितौवक्रिविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नाभावस्य चात्मनितादृ
शप्रतीतिविषयत्वोपगमान्नानुपपत्तिः न च तदानीं नमरूपेव तादृशानुमितिरुत्पद्यते तत्र च विषयासत्त्वमकिं
चित्करमिति वाच्यं। यथा कथंचित्प्रमात्वस्य शक्योपपादनत्वे प्रतीतेर्नमत्वकल्पनाया न्याप्यत्वात्। न च वक्रिमा
प्यवताज्ञानजन्यानुमितित्वावच्छिन्नाभावस्येवातद्विषयोपगमात्तादृशानुमितेश्चैतन्निपातादतिरिक्तविधेयतानुमु
पगमेपिन तथा च प्रतीत्यन्यन्यपत्तिरिति वाच्यं। तथा सत्यपि पूर्वोक्तममूहा जेवनजन्यतया विधानुमित्यनंत
रमपि तथा विधिप्रतीत्यनुपपत्तितादवस्थात् अनुमितिपरामर्शयोः कार्यकारणभावग्रहदशायामपि तादृशप्रत्य

वि ५२ लाघ २ विधेयतावा ता ३ कृष्णस्य रसो ता २ एतन्म

वक्रिप्रकारकानुमितित्वावच्छिन्नाभावस्य चात्मनितादृशप्रतीतिविषयत्वोपगमान्नानुपपत्तिः न च तदानीं नमरूपेव तादृशानुमितिरुत्पद्यते तत्र च विषयासत्त्वमकिं चित्करमिति वाच्यं। यथा कथंचित्प्रमात्वस्य शक्योपपादनत्वे प्रतीतेर्नमत्वकल्पनाया न्याप्यत्वात्। न च वक्रिमाप्यवताज्ञानजन्यानुमितित्वावच्छिन्नाभावस्येवातद्विषयोपगमात्तादृशानुमितेश्चैतन्निपातादतिरिक्तविधेयतानुमुपगमेपिन तथा च प्रतीत्यन्यन्यपत्तिरिति वाच्यं। तथा सत्यपि पूर्वोक्तममूहा जेवनजन्यतया विधानुमित्यनंतरमपि तथा विधिप्रतीत्यनुपपत्तितादवस्थात् अनुमितिपरामर्शयोः कार्यकारणभावग्रहदशायामपि तादृशप्रत्य

वाक्य

ज्ञापन २

वीता द्दिष्टपदार्थस्यैव विधेयतया तादृशवाच्यं ~~सर्वत्र~~ का जन्म शाब्दबोधेर्विपर्वतरत्नित्वयोर्हृदयविधेयत्वात् नानासंज्ञवात् अत्र विधा
वह्निः पर्वते पर्वते वह्निरसादिजनशाब्दबोधेयोर्विशेषणविशेषणभावात् नानासंज्ञवात् नानासंज्ञवात् अत्र विधा
एषा तस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वं तस्यैव विधेयत्वमित्यभिप्रायेणोपायं कृत्वा उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरेकोनशाब्दबोधानुपपत्तिर
शक्किता। यदि च विशेषणविशेष्यभावापन्नयोरेवोद्देश्यविधेयभावसदतत्रगुणात्वत्वस्य विशेष्यतावच्छेदकतया गुणारत्नित्वस्य विशेष
णगतया गुणात्वस्यातथात्वेन तदस्य तासंगतमेव स्यादिति॥ सर्वविधेयत्वादीनां प्रकारताविशेषादिरूपत्वेऽंतरव्यापकीभूताभाव
प्रतियोगिरथिवीत्ववती एथिवीत्यादिपरमशंजनायाः एथिव्यामितरभेदस्तादृशकारकसाध्यविशेष्यकभूमिते सा विधेयकत्वा
नुपपत्त्या तदुत्तरं इतरभेदेऽनुमिनो मीत्याद्यनुव्यवसायापत्तिः॥ न च तादृशजातीयेतरभेदविशेष्यतायामेव विधेयता लोपगमाज्ज्ञेता
ह्यस्य भूतमितरभेदादिविधेयकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं तथा सति एथिवी व्याप्यवामितरभेदस्याप्यकारकपरमशंजनायाः आधेय
तासैव विधेयन एथिव्यादिसाध्यकतया विधानुमतेरपि इतरभेदादिविधेयकत्वोपपत्तेः॥ तथा विधानुमित्येव विशेष्यतावै न क्षरणभावादि
ति॥ अथ पर्वते वह्निरसादिशाब्दबोधे एथिव्यामितरभेदस्याद्यनुमितिरित्युक्तविधेयत्वादिसिद्धवत्पर्वते विधिमात्र एथिवी न

ना ४

व

हि

बुध्या

इया

रभेदवती साकारकानुमित्यादौ प्रकाशतावतिरिक्तविधेयत्वादी मानाभावः। वस्यादिरमेकैकप्रकारत्वादितिरूपकी भूतानुमित्यादि
प्र व्यक्तिभूतिरिक्तविषयतासंबंधकव्याप्येक्षया दशप्रकारत्वादौ विधेयतात्वादिकल्पनाया एवोचितत्वादितिवेत्तनः॥ प्रसङ्गादिसा
या धाराप्रकारतावतिविधेयतात्वागीकारेऽनुमित्यादिस्य लेबाधकुक्षोदीनां प्रतिबंधकताया इच्छाधीनप्रसक्षेप्यभिचारवारणाय प्रस
त्व ३ क्षामस्य प्रतिबध्नावच्छेदककौटौ निवेशनीयतया गौरवप्रसंगात्। मन्त्रतेतुविधेयताया एव तादृशप्रतिबध्नावच्छेदकको
टौ ये निवेशनीयतया तस्या सुप्रसक्षसाधारणानुपगमेनाहार्यप्रसक्षेप्यभिचारविरहेण प्रसक्षान्यत्वात् तस्या निवेशात्। न च परेक्षितता
नेः प्रतिबध्नावच्छेदकत्वोपगमेनैवाहार्यप्रसक्षेप्यभिचारसम्भवेन मया विप्रसक्षान्यत्वं न निवेश्यते इति वाच्यम्॥ परेक्षितता
त्र तेरन्यत्रैव विहितत्वात्॥ अथ लाघवेनातिरिक्तविषयतासिद्धेः प्रमाणानिरस्तत्वात् कथमेतादृशयुक्ता तादृशानुमित्यादावतिरिक्तविधेयतासे
त्स्यतीति चेत्तत्। न॥ एतादृशयुक्ता एतादृशविषयतानकल्प्यते। किंतु पर्वते वक्रिः एथिव्यामितरभेदः साकारकशाश्वतानुमित्यादौ पूर्वी
क्तयुक्ता सिद्धविषयता विशेषस्य पर्ववोवक्रिमान् एथिवीतरभेदवतीत्याद्याकारकानुमित्यादावेतादृशलाघवेन संबधः क
ल्पत इति न काप्यनुपपत्तिरिति॥ ॥ अथ एथिव्यामितरभेदः एथिवीतरभेदवतीत्याद्याकारकानुमित्योरेकविधेयतास्वीकारे साध्य

वार ५

भेदवती च चिन्माभितरः

वीध

७

नि

विशेषकानुमितौ साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबध्नातावच्छेदकं इव चातथा हि ॥ इतरभेदज्ञानस्य प्रतिबध्नातावच्छेदकं यदि इतरभेदवि
शेषकानुमितित्वे तदा इतरभेदः एथिवीव्यापवावसादिरामर्शजन्मे इतरभेदपक्षकानुमितौ व्यभिचारः ॥ इतरभेदविधेयकत्वे स
तितद्विशेषकानुमितित्वस्य प्रतिबध्नातावच्छेदत्वेपि एथिवीतरभेदव्यापवती इतरभेदः एथिवीव्यापवावसाधाकारकसमूहात्तुव
नजन्माया एथिवीतरभेद इत्येतादृशसमूहात्तुव नानुमितौ व्यभिचारः ॥ तादृशानुमितौ इतरभेदविधेयकत्वात्तद्विशेषकत्वाच्च ॥ मन्म
ते च प्रकारताभिन्नेतरभेदविधेयतैव इतरभेदज्ञानप्रतिबध्नातावच्छेदकेति व्यभिचारस्तादृशसमूहात्तुव नानुमिति निरूपिते इतरभेदवि
धेयताया प्रकारतारूपतया तद्वत्त्वाभाव इति चेत् ॥ इतरभेदविशेषकपरा मर्शजन्मेतरभेदविशेषकानुमितित्वस्यैव मन्मते इतरभे
दज्ञानप्रतिबध्नातावच्छेदकत्वोपगमात् ॥ एथिवीव्यापवावसादिरामर्शजन्मानुमिते इतरभेदविशेषकपरा मर्शजन्मानुमिते
त्वेन व्यभिचारनवकाशात् ॥ न चैतादृशगुरुधर्मस्य साध्यप्रसिद्धिप्रतिबध्नातावच्छेदकत्वे गौरवात् ॥ तद्वेक्षया एथिवीतरभेदवती सा
धाकारकानुमितिनिरूपितप्रत्यक्षादिसाधारणोतरभेदादिप्रकारताया विधेयतात्त्वकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम् ॥ तथा सति धर्मि रस
तावच्छेदकभेदेनानन्तबाधबुद्धिप्रतिबध्नातावच्छेदककोटौ प्रत्यक्षानुभवमिवेशे गौरवात्तद्वेक्षया धर्मिविशेषाभिहितसा
प्रतिबन्धकतायां

सदिप्रतिबंधकतायां तादृशधर्मस्य प्रतिबध्यतावच्छेदककोटिनिवेशनोचित्यात् ॥ एवमापत्तिस्थलेथापाद्यत्वमपि विषयताविशेषः ॥
आपत्तिरूपितप्रकारतासामान्यस्य तत्त्ववहिमान्पर्वतो घटवान् स्यादित्याकारकापत्तौ वपिवत्स्यादेरापाद्यतापत्तिः ॥ पर्वतो वहिमान्
इत्याकारकवत्साधनवच्छिन्नविशेषताशालिज्ञानीयाविलक्षणवत्स्यादिप्रकारतायास्तत्त्वोपगमेवहिमान्पर्वतः पर्वतो घटवान् स्यादि
त्याकारकापत्तौ वत्स्यादेस्तथात्वापत्तेर्दुर्वीरत्वात् ॥ ननु स्वयतिरेकनिर्णयजन्यतदापत्तिविषयत्वमेव स्वस्य तदापत्तिरूपितमापाद्यत्वमस्तु
किमतिरिक्तविषयतास्वीकारेण उक्तसमूहलवनापत्तौ च घटव्यतिरेकनिर्णयस्यैव हेतुतया वत्स्यादेस्तदापाद्यतासंभवादिति चेन्न ॥ तादृशव्य
तिरेकनिर्णयजन्यत्वात्पुनरुपस्थितावपिवत्स्यादिनिष्ठापाद्यतावगाहो वहिमापादयामीत्याद्यनुवसायस्यानुभवसिद्धत्वात् ॥ आपाद्यत्वस्य
स्वयतिरेकनिर्णयजन्यतदापत्तिविषयत्वरूपतासंभवात् ॥ अथ वत्स्यादिप्रकारकापत्तित्वमेव तादृशानुवसयविषयः ॥ तादृशप्रकारतातिरि
कविषयतासंबन्धे तादृशानुवसयप्रतिबध्यभाववत्ता निर्णयजन्यताया हेतुत्वात्पदार्थितसमूहलवनापत्तौ तादृशानुवसय
प्रसंगः ॥ आपत्तित्वचमानसत्त्वव्याप्यतातिविशेषो वहिमापादयामीत्यनुवसायसादृशकेऽपि ॥ न चतिरिक्तविषयताया अनभ्युपगमे
वत्स्यादिव्यापवत्ता निर्णयादिजन्यतावच्छेदकवत्स्यादिप्रकारकापत्तित्वमेव वाच्यं ॥ तथा च तादृशसमूहलवनापत्तादौ व्यभिचार इति

रकार

प्रज्ञा निरूपणं व

विता

८

वाच्यम्। अनुमितिस्थलीयकार्यकारणभावश्चकारणवैशिष्ट्यनिवेशेवव्यभिचारस्वरूपणीयत्वात्॥ भवन्मतेपिअन्यथापादककाप
नौव्यभिचारणायवैशिष्ट्यनिवेशस्यावश्यकत्वात्संबन्धभावादिमितिनिर्णीयजन्मतावच्छेदककोटिद्वितीयनिवेशनीयतया
नतसप्तसहस्रलंबनादौव्यभिचारः। भवन्मतेवहिमतेभेदादिनिर्णीयजन्मव्यभिचारणायपादककापनौव्यभिचारवारणायनैवैशिष्ट्य
निवेशस्यावश्यकत्वात्। तच्चपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेषकव्यापिनिर्णीयव्यभिचारणायपादककापनौव्यभिचारवारणायनैवैशिष्ट्य
वहेतुतायांपर्वतोवहिमान्स्यादिसाध्यापनौव्यभिचारवारणायपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेषकव्यापिनिर्णीयव्यभिचारणायपादककाप
ककोटौनिवेश्यमितिज्ञानतावच्छेदककोटिनिविष्टतयाविषयताविशेषसिद्धिः॥ वद्विप्रकारकापत्रयत्वस्यतत्रतितेशोवहिमान्पर्वतःपर्व
तोघटवान्स्यात्इतिसप्तसहस्रलंबनानंतरादशबाधध्यायांआपत्तेरितिवाच्यं॥ जन्मतासंबन्धेनवस्माभाववत्तानिर्णीयवदन्त्यस्यैवतत्र
निवेशनीयतयाव्यभिचारणशोर्कारणसंभवात्॥ जन्मनिवेशेनापेक्षयाविषयतानिवेशेर्लघुवात्तन्निर्णीयवदन्त्यस्यैवतत्र
दकादिबाधवेत्तानिरिक्तविषयतासिद्धेस्तत्रदापादकताज्ञानतावच्छेदकतयाविषयताविशेषाणांसिद्धप्रसंगात्॥ वस्तुतस्तु॥ बाधाभा
वजन्मतावच्छेदककोटौजन्मतासंबन्धेनबाधवदन्त्यस्यनिवेशनमेवोचितं॥ अन्यथाबाधकालीनेष्टाधीनज्ञानेव्यभिचारवारणाय

न्यत्र वर

पत्र

रक्षाया उज्ज्वलकत्वे गौरवात् ॥ मन्मते आहार्यज्ञानस्यापि बाधजन्यतया तस्याऽहं शक्यतां वधेदकानां कृतत्वेन व्यभिचारसंभवेन इच्छा
 या उज्ज्वलकत्वात् न भुपगमात् ॥ न च बाधकालीनेच्छाधीनज्ञाने बाधहेतुताया अप्रामाणिकतया सतदनुरोधेन तत्कल्पने च गौरवात् ॥ इच्छाया
 उज्ज्वलकत्वमावश्यकमिति वाच्यम् ॥ आपत्तिस्थले बाधबुद्धेर्हेतुताया आवश्यकत्वात् आपत्तित्वमपि वेश्य इच्छाकालीनज्ञानसाधा
 रणा तादृशबाधा व्यवहितो ज्ञानस्यैव तज्जन्मतावेच्छादकत्वोपगमेनातिरिक्तकारणताया अप्रकल्पनात् ॥ न चैवमापत्त्यज्ञानस्या
 पि बाधकाले इच्छाविनापत्तिरिति तत्रेच्छाहेतुत्वकल्पने गौरवमिति वाच्यम् ॥ इच्छाया उज्ज्वलकत्वे अप्रामाण्यज्ञानादिभिः सममिच्छाभावस्य
 विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेणानेसादिच्छाया हेतुत्वकल्पनस्यैवोचितत्वादिति चेत् ॥ मैवम् ॥ आपाद्यत्वरूपविषयिता विशेषान
 भुपगमे ज्ञाननिष्ठो वस्मादिप्रकारकापत्तित्वाभाव आत्मनिष्ठता दशापत्तित्वाविच्छिन्नाभावो वावहिनापादयामीत्युच्यवसापविष
 यो वाच्यः ॥ न तु वास्मादिव्यतिरेकनिर्णयजन्यत्वाविशेषापत्तित्वाभावः ॥ तादृशजन्यत्वाद्यनुपपत्तिरिति दशायामपि तादृशप्रतीतेः
 सर्वानुभवसिद्धत्वात् ॥ तथा च पूर्वोपदिष्टसमूहात् नवनदशाघटमाणादयामिनचहिमिताद्यनुव्यवसायानुपपत्तिरिति तादृशवि
 षयतास्वीकार आवश्यक इति ॥ एवं च तादृशविषयतानिरूपकत्वमेवापत्तित्वं न तु जातिविशेषो मानाभावात् ॥ आपत्त्यज्ञानेता

पर्वतो २

विताः शविलक्षणाविषयताभावदेवापादयामीत्याद्यनुव्यवसायविरहोपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ अत्रेदमवधेयम् ॥ एविधेयत्वमेवापत्तौ स्वीक्रिय
ते ॥ तथा चापत्तिरूपितविधेयत्वमेवापाद्यते ॥ सर्वतोवहिमान्पर्वतो घटवान्स्पादित्याकरकापत्तौ च घटस्येव विधेयत्वमुपगम्यते न तु व
हेरतो न तादृशापत्तेरंतरं घटमापादयामिन तु वहिं मित्याघाकरकाद्यनुव्यवसायानुपपत्तिः ॥ विधेयताया अनुमित्यादिसाधारण्येपितत्रापत्तिता
स्यजातिविशेषाभावान्न तदनंतरमापादयामीत्याद्यनुव्यवसायः ॥ आपत्तित्वजातौ मानाभाव इति न वाच्यं ॥ आपादयामीत्याद्यनुव्यवसायस्यै
वमानत्वात् ॥ न च तादृशानुव्यवसायस्य विषयताविशेषादिविषयकत्वेनाप्युपपत्तेर्जातिविशेषविषयकत्वे विवाद इति वाच्यं ॥ विषयभेदे
नानंतरविषयता कल्पनापेक्षया तादृशजातिकल्पनस्येव विवादमंजकत्वात् ॥ न च भवन्मते बाधबुद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदककोटोत्तद्विधेयक
विजातीयज्ञानभिन्नत्वं निवेश्यतद्विधेयकान्यत्वं निवेशे अनुमित्याद्यसंग्रहोपपत्तेः ॥ मम बुतन्निष्ठविलक्षणाविधेयत्वताकामत्वमेव निवेश्य
त इति वाच्यम् ॥ इच्छाधीनज्ञानेवाभिचारवारणापेक्षया उन्नेन कत्वकल्पनापेक्षया लाघवेन ज्ञानतासंबन्धेन बाधवदमत्वस्यैव निवेशि
तत्वात्तेनैवापत्तौ विषयविचारस्यैव स्वारणात्तदमत्वस्यैवानिवेशात् ॥ कायतावच्छेदकादिलाघवेनातिरिक्तविषयतासिद्धेः प्रतिब
दिसहस्रकवलितत्वाच्च ॥ एतेनानुमित्यादिसाधारण्यविलक्षणाविषयताया आपत्त्यादिसाधारण्ये तस्य लीयप्रतिबंधकतायां प्रतिबध्यता

४९

त

वष्टेदककोटौप्रसक्ष्मात्तत्त्रापस्यत्वनिवेशनीयमितिगोखमित्यपिपरास्तमितिहृतपत्रवितेत॥इतिविषयताविचारः
संमासःश्रीसरस्वत्यैनमः॥ ॥लिखितोयंभारद्वाजमहादेवभघत्प्रजदिनकरेणस्वार्थपरार्थेच॥ रामराम रामरामराम

१०९

३(१३)

X

विषयता विवेचिः

७९८

X

१०९

३(१३)

X